

Поліщук М. Г.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПАДКОВОГО ПРАВА ДАВНЬОГО РИМУ ТА СПАДКОВОГО ПРАВА СУЧАСНОГО ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

COMPARATIVE CHARACTERISTICS SUCCESSION OF ANCIENT ROME AND THE SUCCESSION OF MODERN CIVIL LAW UKRAINE

Стаття присвячена висвітленню питання розвитку спадкового права з часів Давнього Риму до сьогодення. Стародавній Рим – колиска цілісної системи норм та понять, яка є базою для сучасного законодавства. Римська держава створила самобутню культуру, одним із основних надбань якої є римське приватне право, що стало взірцем високої правової культури.

Ключові слова: цивільне право, спадок, спадщина, спадкодавець, спадкоємець, спадкування за законом, спадкування за заповітом.

Статья посвящена рассмотрению развития наследственного права со времен Древнего Рима до наших дней. Древний Рим является колыбелью целой системы норм и понятий, которые стали базой для современного законодательства. Римская империя создала самобытную культуру, одним из основных достижений которой является римское право, ставшее образцом высокой правовой культуры.

Ключевые слова: гражданское право, наследство, наследователь, наследование по закону, наследование по завещанию.

The article is devoted to highlighting issues of succession since Roman times to the present. Ancient Rome – the cradle of a coherent system of rules and concepts that are the basis for modern law. Roman state created a distinct culture, one of the main achievements which the Roman private law, which was a star high legal culture.

Key words: civil law, inheritance, legacy testator, heir, hereditary succession, inheritance by will.

Дослідження теоретико-історичного аспекту виникнення та формування спадкового права дає змогу проаналізувати перспективи його розвитку та шляхи вдосконалення. Опановуючи спадкове право Давнього Риму, ми дійшли висновку, що з ним тісно пов'язане спадкове право сучасної України. Основні його поняття з'явилися ще в римському праві, пізніше вони були відтворені цивільним правом нових народів, заклавши основи спадкового права більшості сучасних правових систем.

Вивченню спадкового права присвячено багато праць радянських та українських учених, зокрема Є. Харитонов, В. Серебровського, О. Підпригори, Б. Антимон, К. Граве, А. Азімова, Т. Коваленко, В. Васильченко, В. Макаруча, В. Томсінова та ін.

У Стародавньому Римі основним інститутом спадкового права було спадкування (*hereditas*). Спадкування (*hereditas*) – це перехід майна померлої особи до іншої особи (осіб). За допомогою цього інституту забезпечувалося збереження цілісності майна померлого і перехід цього майна до правонаступника. Цим правом забезпечувалося загальне (універсальне) майнове наступництво після смерті особи. Універсальне правонаступництво (*successio universitatis, universales*) мало місце, якщо одна особа брала на себе майнові права і обов'язки другої (*universitas*). Тобто, не можна було погодитися на наступництво лише в правах, відмовившись від обов'язків (боргів), чи покласти на одного спадкоємця борги спадкодавця, а іншому передати тільки права [1, с. 346].

У системі римського приватного права спадкове право було тісно пов'язане з усіма видами майнових

прав. Римські юристи вважали: помирає власник, але залишається його власність; помирає боржник, але продовжує «жити» його борг. У римському приватному праві склався цілий комплекс правових приписів, які регулювали перехід майна власника після його смерті до інших осіб. До них належали такі категорії та положення: спадкування, спадщина, спадкоємець, спадкодавець, універсальне та сингулярне наступництво, відкриття і набуття спадщини, легати, фідейкоміси тощо [2, с. 221].

Спадуванням за римським правом називалися такі правовідносини, за якими одна особа після смерті іншої особи отримувала певний обсяг прав та обов'язків, що переходили від останньої [1, с. 349]. За Цивільним кодексом України (далі – ЦК України), спадкування – це перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців) (ст. 1216 ЦК). Як бачимо, українське законодавство запозичило багато понять із римського права.

Якщо спадкодавець помирає, то, згідно із Законом XII таблиць, він втрачає свої суб'єктивні права та не може брати участь у будь-яких правовідносинах. Людина після смерті вважається неправоздатною. Важливий правовий принцип римського права полягав у тому, що спадщина до прийняття її спадкоємцем (за відсутності живого, фізичного суб'єкта) зберігає статус майна відомої, хоча і померлої особи; тому дане майно не визнається безгосподарним (нічим), воно «само собі хазяїн». Це майно «охороняється» особою померлого власника. Воно здатне зменшуватися та збільшуватися у своєму складі,

якщо для цього не знадобляться дії фізичної особи (наприклад, збільшення майна за допомогою рабів). Про спадщину, що не була прийнятою, римляни говорили: спадщина лежить, покоїться (*hereditas jacet*) [5, с. 149]. Цей аспект є дуже цікавим у вивченні, бо спадщина вважалася частиною самої себе, тобто була ніби «живою», могла змінюватися, збільшуватися або зменшуватися. На сьогодні цей процес передається до державних установ, у яких вирішується подальша доля спадку (якщо немає спадкоємців).

Римське право зробило важливий крок, поклавши відповідальність за борги на спадкоємців, до яких переходило майно померлого. Спадковою правонаступництву було надано характеру не тільки майнової відповідальності за спадщину, а й особистої відповідальності самого спадкоємця – навіть його власним майном. Причиною цього стало давнє уявлення римлян про правонаступництво особистості, що виробилося на ґрунті релігійних вірувань. Поряд із цим існувала і сингулярна наступність як перехід виключно майна і майнових прав, але не обов'язків. Це правонаступництво відбувалося у двох історичних формах: цивільній – легаті (*legatum*) і загальнонародній – фідейкомісі (*fideicommissum*). Сутність обох цих форм становить розпорядження спадкодавця, яке вигідне для третьої особи і має бути обов'язково виконане спадкоємцем. У праві Юстиніана ці форми були об'єднані в окремий інститут [4, с. 271].

У Давньому Римі порядок покликання до спадкування визначався ступенем родинності: хто був ближче до померлого в порядку патріархальної родинності, тому і залишалося майно. Тобто у давні часи існувало тільки спадкування за законом. Такий «законний» порядок стояв вище за будь-яку волю. Якщо померлий мав дітей, то вони вступали у володіння його майном. Якщо дітей не було, то спадщина переходила до тих осіб, з якими померлий раніше становив одну сім'ю. У цьому полягав природний закон спадкування, тому можна вважати, що в стародавні часи спадкування встановлювалося тільки за законом [5, с. 246].

Щодо черги на спадкування, то тут у римському й українському законодавстві помітні розбіжності. Класифікація черги на спадок у римському законодавстві мала такий вигляд:

- 1 черга: діти, внуки, правнуки;
- 2 черга: мати, батько, дід, баба;
- 3 черга: дядько, тітка, сестра, брат;
- 4 черга: далекі родичі (племінник, троюрідні брати та сестри тощо);
- 5 черга: чоловік або дружина спадкодавця.

Якщо ж розглядати українське законодавство, то тут картина дещо відмінна:

- 1 черга: діти спадкодавця, у т. ч. зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, чоловік або дружина спадкодавця, батьки (ст. 1261 ЦК України).
- 2 черга: рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як із боку батька, так і з боку матері (ст. 1262 ЦК України).

– 3 черга: рідні дядько та тітка спадкодавця (ст. 1263 ЦК України).

– 4 черга: особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менше, як п'ять років до часу відкриття спадщини (ст. 1264 ЦК України).

– 5 черга: інші родичі до шостого ступеня спорідненості включно, утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї (ст. 1265 ЦК України).

І це є дуже цікавим питанням, оскільки в римському суспільстві значний час утискалися права жінок, тож дружина спадкодавця могла не отримати нічого.

У римському праві поряд із наступництвом між чергами та ступенями спадкоємців існувало т. зв. прирощення часток (*ius accrescendi*). Якщо до спадкування закликалося кілька осіб одного ступеня споріднення (наприклад, три сина), одна з яких не набувала своєї частки у спадщині, ця частка приростала до часток інших одночасно закликаних спадкоємців (у разі відмови від спадщини одним із синів двоє інших отримують по половині) [6, с. 78].

Розглядаючи таке питання, як право на спадкування, слід також звернути увагу на ще один важливий аспект: момент відкриття спадщини виникає в день відкриття спадщини.

Відкриття спадщини – це настання певних обставин, за яких у відповідних осіб виникає право спадкоємництва. До обставин, що зумовлюють відкриття спадщини, закон відносить смерть особи та оголошення особи померлою (ст. 1220 ЦК). Часом відкриття спадщини є день смерті особи або день, з якого її оголошено померлою. Встановлення часу відкриття спадщини має важливе значення, оскільки на час відкриття спадщини визначається коло спадкоємців, склад спадкового майна.

Якщо протягом однієї доби померли особи, які могли б успадкувати одна після одної, спадщина відкривається одночасно й окремо щодо кожної з них. Відповідно, якщо кілька осіб, які могли б успадкувати одна після одної, загинули внаслідок спільної для них небезпеки (стихійного лиха, аварії, катастрофи тощо), припускається, що вони померли одночасно. У цьому випадку спадщина відкривається одночасно й окремо щодо кожної з цих осіб [2, с. 149].

Місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця, якщо ж місце проживання спадкодавця невідоме, то місцем відкриття спадщини є місцезнаходження нерухомого майна або основної його частини; якщо немає нерухомого майна – місцезнаходження основної частини рухомого майна (ст. 1221 ЦК).

Слід зауважити, що сукупність правових норм, які регулюють правовідносини, що виникають внаслідок переходу прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців), становить підгалузь спадкового права.

Спадкування буває двох видів: спадкування за заповітом та спадкування за законом. Законодавець надає перевагу спадкуванню за заповітом, в якому особа може висловити свою волю щодо

розпорядження належним їй майном на користь будь-якої іншої особи. Щодо спадкування за законом, то воно може мати місце лише за умов:

- а) відсутності заповіту;
- б) визнання його недійсним;
- в) неприйняття спадщини або відмова від її прийняття;
- г) неохоплення заповітом усієї спадщини.

Згідно із ЦК України, суб'єктами спадкових прав відносин є спадкодавець та спадкоємець.

Спадкодавець – це фізична особа, майно якої після її смерті переходить у спадщину до іншої особи чи до інших осіб. Спадкодавцем може бути лише фізична особа незалежно від віку, статі, стану здоров'я тощо.

Спадкоємець – особа, яка у разі смерті тієї чи іншої фізичної особи набуває права одержати її спадкове майно, тобто має право на спадкування. Спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини. Спадкоємцями за заповітом можуть бути також юридичні особи та інші учасники цивільних відносин [3, с. 206].

Спадкування в римському праві також здійснювалося двома шляхами: за заповітом та за законом. Із появою спадкування за заповітом виникає потреба встановити співвідношення закону і заповіту як підстав спадкування. Спадкування за законом здійснювалося, якщо спадкодавець не залишав заповіт, відмовлявся від нього або ж останній визнавався недійсним. Спадкування за заповітом здійснювалося, якщо спадкодавець залишав заповіт, у якому було чітко вказано спадкоємця та частку, яку він має отримати. Заповіт повинен був відповідати всім нормам, встановленим римськими преторами.

Хоч українське спадкування і базується на римському, все ж римське право мало деякі особливості, зокрема неможливість спадкування одночасно і за законом, і за заповітом. Тобто, вважався неприпустимим перехід однієї частини спадщини до спадкоємця за законом, а іншої – за заповітом (*Nemo pro parte testatus pro parte intestatus decedere potest* – Ніхто не може спадкувати одну частину за заповітом, а іншу за законом). Цей принцип римського спадкового права був закладений ще в Законах XII таблиць і зберігся в праві Юстиніана [4, с. 207].

Дана особливість присутня в українському законодавстві, однак допускається спадкування як за законом, так і за заповітом [3, с. 107].

У римському приватному праві необхідною умовою виникнення прав відносин спадкування було відкриття спадщини (*delatio hereditatis*). Моментом відкриття спадщини вважався момент смерті спадкодавця. Спадщина відкривалася не всім особам, а лише тим, які вчинили відповідні дії для прийняття спадщини (*aditio hereditatis*). Спадкоємець повинен був висловити свою волю щодо спадку (прийняття або відмову).

Правом на спадщину можна було поступитися на користь іншої особи у формі поступки перед

магістратом – *in iure cessio hereditatis* (Gai. 2.34–37). Особливістю такої поступки було те, що по-перше, її можна було здійснити тільки після прийняття спадщини особою, що поступається, а по-друге, до отримувача за поступкою переходили тільки речі зі спадкового майна, обов'язки залишалися у спадкоємця [4, с. 371]. Законодавець визначав умови, за яких особу може бути усунено від права на спадкування. [2, с. 207]. Не мали права на спадкування ні за законом, ні за заповітом особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя, крім випадку, коли спадкодавець призначив таку особу своїм спадкоємцем за заповітом, знаючи про це. Також не мали права на спадкування за заповітом особи, які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати, і цим сприяли виникненню права на спадкування у них чи в інших осіб або збільшенню їхньої частки у спадщині.

Дані особливості законодавства дають нам зрозуміти, що вже у ті часи спадкування було на високому рівні; законодавство передбачало різноманітні випадки, які можна було вирішити та усунути.

Згідно із ЦК України, не мають права на спадкування за законом:

- 1) батьки після дитини, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав, і їхні права не було поновлено на час відкриття спадщини;

- 2) батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), а також інші особи, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо цю обставину встановлено судом;

- 3) одна після одної особи, шлюб між якими є недійсним або визнаний таким за рішенням суду. Однак, якщо шлюб визнано недійсним після смерті одного з подружжя, то за другим із подружжя, який його пережив і не знав та не міг знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, суд може визнати право на спадкування частки того з подружжя, хто помер, у майні, яке було набуто ними за час цього шлюбу;

- 4) особа, яка ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані, – за рішенням суду. Таке правило поширюється на всіх спадкоємців, у т. ч. і на тих, хто має право на обов'язкову частку у спадщині, а також на осіб, на користь яких зроблено заповідальний відказ.

У римські часи форма заповіту була різною. У найдавніші часи було створено вербальні договори, які були не завжди зручними та надійними. Пізніший, юстиніанівський період позначився прогресом у цьому питанні, однак заповіти все ще залишалися складними і потребували 7 свідків. На той час письмові контракти не були обов'язковими і їх укладали лише ті люди, в яких були гроші.

Встановлений порядок укладання заповіту з умовою, яка повинна існувати на момент відкриття спадщини, обмежує право заповідача на вільне розпорядження майном на випадок смерті.

Глибокі історичні корені спадкування зумовлюють потребу не лише констатації досягнень цивілістичної

доктрини і практики минулих років, а й докладнішого вивчення історії розвитку та становлення основних інститутів спадкового права, ретельного обговорення аргументів наших попередників, без чого не можна об'єктивно створити загальнотеоретичну базу проблем, які досліджуватимуться [4, с. 146].

Історичний процес створення спадкового права у римському праві відбувався протягом декількох століть. У свою чергу, українське право вже мало певну базу, розроблену ще давньоримськими юристами, тож для покращення та створення власного права знадобилося одне століття. Незважаючи на те, що наш цивільний кодекс є кваліфікаційно розробленим, він залишається недосконалим і містить прогалини. Як слушно зауважував Генрі Філдінг, «Поряд із законами держави є ще закони сумління, які заповнюють прогалини законодавства».

Спадковий процес неможливо уявити без спорів. Сьогодні спори про спадок не є рідкістю. У кожному з цих процесів було щось особливе, що визначало справу. Через деякий час у юристів і римського, і українського права з'явилися прецеденти, які допомагали вирішувати питання, навіть не розглядаючи їх по суті.

Важливим питанням залишається захист прав спадкоємця і спадкодавця. Хоча ми й живемо у розвиненій європейській державі, трапляються випадки, коли люди влаштовують афери, порушуючи права спадкоємців і спадкодавців, втручаючись до цивільного процесу, що призводить до негативних наслідків. У часи Римської Імперії таких випадків було не менше. Щоб зменшити частоту подібних афер, слід ретельно розглядати кожен закон, який приймається.

Отже, розглядаючи та порівнюючи питання спадкування, можна зробити висновок, що українське спадкове право сформоване на основі римського спадкового права. Звісно, у ньому присутні розбіжності і деякі вдосконалення, що роблять українське спадкове право детальнішим і простішим за римське, однак воно ще не досягло того етапу розвитку, коли кількість недоліків буде мінімальною. Вдосконалення всієї системи зменшить частку афер і подібних до них злочинів. Здійснений нами аналіз показує, що спадкове право було і залишається важливою частиною цивільного права – як у часи Стародавнього Риму, так і в сучасній Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Підпригора О.А. Римське приватне право: підручник. К.: Ін Юре, 2001. 440 с.
2. Макарчук В.С. Основи римського приватного права: навч. посібник. К.: Атіка, 2003. 255с.
3. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 3. / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Х.: Страйд, 2014. 240 с.
4. Федущак-Паславська Г. Основні засади спадкування за римським приватним правом. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні / редкол. П.М. Рабінович та ін. Л., 2004. С. 69–70.
5. Орач Є.М., Тищик Б.Й. Основи римського приватного права: курс лекцій. К.: Юрінком Інтер, 2000. 272 с.
6. Римское частное право: учебник / под. ред. И.Б. Новицкого и И.С. Перетерского. М.: Юриспруденция, 2001. 560 с.
7. Савельев В.А. Римское частное право. М.: Юристъ, 1995. 356 с.